Elisabeth Farnes

Styremedlem, Norsk Arkeologisk Selskap, tekst og foto

Norsk Arkeologisk Selskaps tur til Jämtland og Härjedalen 26.–29. mai 2016

Vårturen 2016 gikk til Jämtland og Härjedalen, et område som var norsk fra 1178, men ble svensk ved freden i Brömsebro i 1645.

87 medlemmer, derav mange nye, deltok på årets tur. Fagansvarlig for programmet var vår nye generalsekretær, professor Frode Iversen ved Kulturhistorisk museum, i samarbeid med l. antikvarie og avdelingssjef Anders Hansson fra Jamtli länsmuseum og førsteamanuensis og forsker Øystein Ekroll fra Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider. Anders, som er arkeolog og både bor og arbeider i Jämtland, hadde inngående kjennskap til området vi besøkte, og Øystein, som er spesialist på middelalderkirker, kjente de svenske kirkene like godt som de norske. Begge var våre guider under hele turen. Arrangementsansvarlig og turleder var styremedlem Sonja Vibeche Robøle.

Torsdag 26. mai

Fly med Norwegian, flight DY744 kl. 08.55 fra Oslo Lufthavn, Gardermoen til Trondheim Lufthavn, Værnes. På flyplassen i Værnes møtte vi flere av Selskapets medlemmer som bor i Trøndelags-området. Da den ene kofferten med høyttaleranlegget vårt var blitt stående fast på bagasjebåndet på Gardermoen og skulle ettersendes med neste fly, ble det gjort noen endringer i programmet. For å rekke lunsjen i Åre måtte vi utelate karolinermonumentene i Handöl og Duved og kjøre direkte til Åre. I stedet ble det tid til en kort stopp i den vakre *Værnes middelalderkirke*, som ligger rett ved flyplassen.

Etter lunsj på Holiday Club, Åre dro vi til *Åre middelalderkirke*, som er en av länets vakreste og best bevarte kirker. Der ble vi tatt imot av kanslist Anna Karin Hansson. Kirken som ligger ved pilegrimsleden til Nidaros, ble oppført ca. 1190 og utvidet på 1700-tallet. Den har en helt spesiell treskulptur av St. Olav fra 1300-tallet som under ombyggingen på 1700-tallet fikk erstattet kronen på hodet med en trekantet karolinerhatt! Og prekestolen fra 1673 bærer nå i stedet for portrettet av de fire evangelistene fire like portretter av Karl XII!

Det karakteristiske klokketårnet ved siden av kirken ble oppført i 1750-årene. Vi fikk høre at dette tårnet, med sin løkformede kuppel i tre, tilhører en gruppe typiske kirketårn fra

Figur 1. Helleristningsfelt ved Glösa i Alsen, ca. 4000 f. kr.

1700-tallets Jämtland. Før vi dro videre, takket generalsekretæren Anna Karin og overrakte henne Lars Roar Langslets bok om Hellig-Olav.

Etter ca. en times kjøring videre østover stoppet vi ved *Glösa älgriket i Alsen*, et område og museum med fokus på fangstfolkets jakt og utnyttelse av elgen for 5000–6000 år siden. Vi ble tatt imot av to karer fra Alsens Hembygdsforening, som har bygd opp et steinaldermiljø på stedet. De var kledd i «steinalderdrakter» i elgskinn og viste oss rundt i grupper. Vi besøkte helleristningsfeltene (veideristninger) ved den brusende Glösabekken, hvor det var risset inn en rekke figurer i fjellet, hovedsakelig elg. Museet Älghallen og Glöshallen viste utstillinger av 2000–3000 år gamle funn, om fangstfolkets tro og hvordan de levde. Vi kjørte videre sørover mot Storsjön og Östersund og ankom vårt hotel Clarion Hotel Grand i Östersund, hvor vi skulle spise middag og overnatte i to netter.

Fredag 27. mai

Kl. 09.00 dro vi til *Sunne*, ved Storsjön, vest for Östersund, på den andre siden av Brunflovik. Her besøkte vi ruinene av Sunne middelalderkirke og en kastal (forsvarstårn) fra 1100-tallet. Stedet ligger ved sundet mot Andersön, og er kjent for slaget på isen på Lillsundet i år 1178 mellom jämtenes hær og birkebeinerne, ledet av Sverre Sigurdsson – den senere kong Sverre. Her beseiret Sverre jämtene og la Jämtland under det norske riket. Det førte til at Jämtland, som lå under erkebiskopen i Uppsala, måtte skatte både til Norge

og Sverige. For den norske skatten skulle jämtene oppføre en kirke og en kastal på Sunne, sannsynligvis som en motvekt til den svenske biskopens kirke og kastal i Brunflo.

Fra Sunne kjørte vi tilbake til Östersund, hvor vi skulle besøke *Jamtli länsmuseum og samlinger*. Jamtli er Jämtlands kulturhistoriske museum og faktabank. Anlegget består av et friluftsområde med historiske hus og gårder og et innendørs museum som viser utstillinger om regionens historie fra steinalder til i dag. Utstillingene er rettet mot barn, og er svært pedagogisk lagt opp, med bruk av taktile og digitale hjelpemidler. Vi fikk høre at museet har vunnet flere priser for sine utstillinger. Hovedattraksjonen i samlingene er Överhogdalsbonaderna, som er betegnelsen på fem billedtepper – smale veggtepper eller revler – som ble funnet i Överhogdal kirke i Härjedalen i 1910. Teppene, som er blant de eldste i Norden, er C14-datert til 800–1100-tallet, dvs. vikingtid/tidig middelalder. De viser den tids rådende billedfremstilling med en blanding av hedenske og kristne motiver.

Figur 2. Frösösteinen. Sveriges nordligste og Jämtlands eneste billedstein, 2. halvdel av 1000-tallet.

Etter lunsj på Hov restaurant på Friluftsmuseet dro vi videre til Frösön, fruktbarhetsguden Frøys øy, hvor vi skulle se *Frösösteinen* og *Frösö kirke*. Frösön, som ligger i Storsjön, har tre broforbindelser og er største øy i Jämtland.

Vi stoppet først ved Frösösteinen, Sveriges nordligste runestein og Jämtlands eneste billedstein. Steinen sto opprinnelig ved Östersundet, er blitt flyttet flere ganger, og står i dag ved landstingsgården. Steinen er et unikt dokument over kristningen av Jämtland og byggingen av den første broen over til Frösön. Runeinskripsjonen forteller at Östman, Gudfasts sønn, lot reise denne stein og gjøre denne bro, og han kristnet Jämtland. Steinen, som er av Upplandsk type og oppført i annen halvdel av 1000-tallet, er utsmykket i vikingtidens Ringerikestil.

På veien videre til Frösö kirke fortalte Anders om den gamle og den nye kirkegården og de funn som er gjort omkring kirken. Etter en arkeologisk utgravning i 1988 ble det oppdaget bosetningsspor fra 400-tallet og flere gravhauger fra vikingtiden. Inne i kirken fant arkeologene et lag med offerfunn av dyr (bjørn, elg, hjort og ekorn). Vi fikk høre at Frösön har vært det viktigste politiske og religiøse maktsenter i Jämtland gjennom tidene, inntil byen Östersund ble grunnlagt i 1786. Her var det hov, tingsted, kongsgård og kirke.

Vi gikk inn i kirken, opprinnelig fra 1200-tallet og oppført der det hedenske hove sto. Den gamle middelalderkirken som er viet til St. Olav, ble ombygd på 1700-tallet og er i dag en gjenoppført og restaurert kirke etter en brann i 1898. Imidlertid ble mye av interiøret reddet. Ved siden av kirken står et klokketårn i tre fra 1700-tallet med den for Jämtland karakteristiske løkkuppelen.

Vi fortsatte videre til *Brunflo kirke* og *kastal*. Den opprinnelige middelalderkirken var Jämtlands eneste romanske korskirke, noe som tyder på at kirken hadde en spesiell stilling innen det kirkelige hierarki i Uppsala stift, som landskapet tilhørte på den tiden. En har derfor antatt at erkebiskopen var byggherre. Kirken var viet St. Olav, og her gikk det også en pilegrimsvei til Nidaros. Kirken ble senere revet, og en salkirke med høye vinduer og brukket valmet tak ble oppført på samme sted på 1770-tallet.

Kastalen, som er fra 1170-tallet, har trolig fungert som magasin for lagring av innsamlende naturalier (tiende) som tilhørte erkebiskopen, i tillegg til at det fungerte som forsvarstårn. Det har stått uforandret i over 800 år, og er i dag kirkens klokketårn. På vei tilbake til bussen besøkte vi Olavskilden, ca. 500 m fra kirken.

Lørdag 28. mai

Etter at vi hadde sjekket ut fra hotellet, satte vi kursen nordover mot Rödön og *Undromskogen*. Her lå restene etter en nærmest komplett jernaldergård med langhus, åkrer, rydningsrøyser og gravfelt. Gården, som ble anlagt på 400-tallet (romertid/folkevandringstid), brant ned på 600-tallet og ble aldri bygd opp igjen. Anders fortalte at en rekke gårder ble forlatt på 500- og 600-tallet pga. klimaforverring. Det ble gjort en kulturminneregistrering her på 1980-tallet, men anlegget er aldri blitt systematisk utgravd. Vi vandret litt rundt i terrenget, hvor det var satt opp informative skilt om anlegget, med bilder av forskjellige arkeologiske funn.

Tilbake til Frösön gjorde bussen en kort stopp på stedet der Jämtlands flygflottilj F4 og Jämtlands fältjägarregement I 5 var forlagt til 2005, og hvor det nå ligger en internasjonal sivil flyplass (Åre Östersund Airport). Her lå tidligere *Västerhus kapell*, en romansk stein-

kirke fra 1100-tallet. Ruinen ble slettet da de skulle forlenge rullebanen. Den tilhørende kirkegården ble undersøkt rundt 1950, og en fant 364 skjeletter fra middelalderen. Anders fortalte at dette materialet representerer et av de fremste osteologiske funn fra Nord-Europa, og at det fremdeles forskes på det. Ved en av skansene på militæranlegget ble det også funnet en sølvskatt fra vikingtid.

Vi passerte igjen Frösö kirke, som ligger på den forhistoriske gården Hovs mark. Herfra vandret vi på en sti bort til *Sommarhagen*, boligen til komponist og musikkritiker *Wilhelm Peterson-Berger* (1867–1942). Huset som er bygget i en nasjonalromantisk jugendstil, er i dag museum.

Vi kjørte et lite stykke videre, og Anders pekte ut stedet for *Mjälleborgen*, som en gang var Jämtlands største byggverk fra forhistorisk tid, og eneste i sitt slag i innlandet. Borgen, bygget av steinmurer med et palisadeverk på toppen, ble anlagt på 300-tallet (romertid) som forsvarsverk for en mektig stormann som hadde sin gård nedenfor høyden. Utgravninger viste at borgen har vært i bruk til inn på 700-tallet.

På veien tilbake til Clarion Hotel og lunsj stoppet vi ved et av flere *jernvinneanlegg som lå ved Storsjöns strand*. Disse anleggene må ses i sammenheng med den tidlige jordbrukskulturen som oppsto rundt Storsjön i eldre jernalder, og som gjorde Storsjöbygdene til Jämtlands sentrum. Typisk beliggenhet for de tidligste anleggene er i hellingene ved sjøstrender, hvor en fremdeles kan finne slagghklumper og spor av groper etter ovnene. Senere, i yngre jernalder og middelalder, ble produksjonsanleggene flyttet inn til myrer i skogsområder, der råmaterialet var myrmalm. Vi fikk høre hvor viktig jernproduksjonen har vært for menneskene i Jämtland og Härjedalen gjennom tidene, og hvordan produksjonen her, med eksport av barrer til Europa, kan ses i sammenheng med den store og lignende jernproduksjonen i Trøndelag.

Etter lunsj besøkte vi *Locknekratern meteoritcenter* ved Locknesjøen, hvor en meteoritt slo ned for 455 millioner år siden og skapte det enorme Locknekrateret. På veien fortalte Jan-Erik Solheim, professor emeritus i astrofysikk ved UiT, om meteoritten. Museet har også en utstilling av ulike slags mineraler og bergarter fra Skandinavia, og det ble vist en film som gjenskapte nedslaget av meteoritten. Vi fortsatte videre til Hackås kirke. På veien holdt prof. Solheim et innlegg om variasjoner i klimautviklingen og hvordan henholdsvis solen og CO₂-utslipp påvirker klimaet vårt.

Hackås middelalderkirke, som ligger rett ved Storsjön, ble oppført i tidsrommet 1150–1200. Det er den eldste og eneste bevarte kirke i Jämtland som har kor med romansk apsis. Sin nåværende utforming i barokkstil fikk kirken ved en ombygging på 1770-tallet da skipet ble forlenget vestover. Hackås kirke, som er viet til Sta. Margareta, har bevart en rekke flotte kalkmalerier fra middelalderen og renessansen. Middelalderfreskene i korets apsis fremstiller legenden om Sta. Margareta. Kalkmaleriene på veggene i skipet og i koret, som nå er avstengt og brukt som sakristi, viser scener fra Det gamle og Det nye testamentet.

Rett ved kirken sto også et klokketårn i tre, oppført 1750–1752, med den for Jämtland karakteristiske løkkuppelen.

Hackås kirke var et viktig stoppested for pilegrimer på vandring til St. Olavs grav i Nidaros. Spesielt var det mange samlet her på Margaretadagen 20. juli. Ifølge en tidligere legende skal det ha vært en pilegrimskilde her ved kirkeplassen. I dag er det anlagt en Margaretakilde øst for kirken, der de besøkende kan drikke og få helbredende kraft, og selskapets medlemmer måtte selvsagt prøve dette.

Figur 3. Kalkmalerier med scener fra Sta. Margaretas legende. Apsis, Häckås middelalderkirke, ca. 1150-1200.

Vi fortsatte videre sydover til *Klövsjö*, hvor vi skulle se en bygd med setre og gårder fra 1500 til 1700-tallet. Bussen kjørte langsomt gjennom området, og Anders fortalte at *Klövsjö* er et av de kulturhistoriske miljøene i Sverige som har riksinteresse. Landskapet er vakkert og svært variert, og vi hørte at folk liker å bo her.

Så gikk turen til hotellene i Vemdalen hvor vi skulle overnatte, 725 m.o.h., på Storhogna Högfjällshotel & Spa og på Hovde. Storhogna Högfjällshotel har et fantastisk atrium i glass med vannfall og eksotiske trær, hvor vi samlet oss til avskjedsmiddag. Elisabeth Farnes oppsummerte turen med et innledende sitat fra Edvard Bulls bok om Jemtland og Norge, og takket på vegne av styret våre to kunnskapsrike guider Anders Hansson og Øystein Ekroll og vår alltid dyktige turleder Sonja Robøle.

Søndag 29. mai

Etter utsjekking fra hotellene kjørte vi videre opp gjennom Vemdalen og inn i Härjedalen til *Härjedalens fjällmuseum i Funäsdalen*. Museet, innviet i 1999, har utstillinger om same-nes, fjellbøndenes og gruvearbeidernes liv gjennom 1000 år. I tilknytning til museet lå fornminneparken, åpen året rundt og Sveriges eldste bygdemuseum. Før vi inntok vår lunsj på Funäsdalen Hotel, svingte vi innom *Ljusnedal*, i nordenden av Ljusnedalssjön. I 1685 ble det funnet koppermalm i Funäsfjällen. Det ble opptakten til Ljusnedals bruk og et helt lite samfunn av gruvearbeidere, med hytter, kirke og forsamlingshus.

Figur 4. Selskapets medlemmer drikker av Margaretekilden ved Häckås kirke og får helbredende kraft.

På veien videre gjennom Tännaldalen fortalte Anders om sørsamene i området og om arkeologiske funn og fortidsminner herfra. Vi krysset riksgrensen og fortsatte mot Tydal og Tydal bygdemuseum. På veien dit fortalte Anders, som også er Armfeldt-spesialist, om den svenske general Armfeldts felttog mot Trondheim høsten 1718 og om karolinerhærens tilbaketrekning over fjellet mellom Tydal og Handöl, da over tre tusen soldater frøs i hjel i den kalde vinterstormen i januar 1719.

På Tydal bygdemuseum ble vi tatt imot med et lite skuespill om felttoget. Museet har flere avdelinger med utstillinger: en basisutstilling om Tydals historie gjennom tidene, en bygdeutstilling om dagliglivet i Tydal, Singerloftet og i kjelleren om general Armfeldts tilbaketog over fjellet med utstilling av kart og gjenstander fra felttoget. Vi kunne også lese om Norges største myntfunn fra VT/ tidlig middelalder (nedlagt ca. 1080) med 2253 sølvmynter, som ble funnet på gården Græsli i Tydal i 1878.

På museets bygdetun Brekka arrangeres annenhvert år i januar friluftsskuespillet «Karolinerspelet i Tydal», som skildrer det siste døgnet før dødsmarsjen starter.

Ved *Storaunstuggu*, like ved Tydal kirke, gjorde vi en kort stopp. Huset, som er fra 1666, er Tydals eldste bygning. General Armfeldt og hans soldater skal ha stoppet her og plyndret gården dagen før tilbaketrekningen over fjellet. Huset er et av de få som er bevart fra tiden før felttoget.

Da vi ankom *Selbu Bygdemuseum*, ble vi ønsket velkommen av to guider i flotte selbugensere, som viste oss rundt i utstillingene. Museet holder til i den gamle prestegårdslåna fra 1745 ved Selbu kirke, og bygningen er i dag fredet. Her delte vi oss i tre grupper, der den ene gruppen ble med Øystein for å se Selbu kirke. Kirken som opprinnelig er en romansk steinkirke fra ca. 1150, er nå betydelig utvidet (1800-tallet) og restaurert (1900-tallet). Rester av middelalderens utsmykning kunne vi se i den opprinnelige vestportalen, nå i tårnfotens kapell, og i tympanonfeltet over dagens nordportal.

Museet rommet flere utstillinger som viser et bredt spekter av bygdas mangfoldige kulturhistorie innen håndverk, husflid og industri. Hovedattraksjonen er strikkeutstillingen, og guiden fortalte at museet har Norges største permanente strikkeutstilling, med over 350 utstilte strikkede gjenstander. Selbustrikking, med det karakteristiske rose mønsteret, har dype og lange tradisjoner i bygda, og har siden 1890 vært en viktig næringsvei.

En annen viktig næring i Selbu var kvernsteinsproduksjon. Den varte fra ca. 1500 til 1900. Kvernsteinen fra Selbu var spesielt kjent for sin gode kvalitet, og selbustein ble eksportert i store mengder over hele verden. Museet har en stor samling med utstilte gjenstander fra kvernsteinshistorien, blant annet redskaper og verktøy, matutstyr og klær. Etter et kort besøk i museumsbutikken, med mange fine strikkeprodukter, kjørte vi til Trondheim Lufthavn på Værnes. Her tok Norwegians fly DY777 oss tilbake til Gardermoen og Oslo etter en innholdsrik og fin tur, men uten at vi hadde fått se Storsjøodjuret.